

СРБИ У САРАЈЕВУ – КОНТИНУИТЕТ ТРАЈАЊА И ЗАТИРАЊА (АУСТРОУГАРСКИ ПЕРИОД)

У раду се, на основу историјских извора и литературе, разматра континуитет трајања, али и затирања српског православног народа у Сарајеву и његовој околини у периоду аустроугарске окупационе управе на том простору, то јест од 1878. године па до краја аустроугарске управе над Босном и Херцеговином 1918. године. Истраживања показују да је и поред вијекова исламизације, терора освајача, ратова, епидемија и сеоба, аустроугарска окупациона управа затекла у Босни и Херцеговини скоро 43% српског православног становништва. Исто тако, историјски извори свједоче да су аустроугарски окупатори, и поред свих историјских искушења претходних вијекова, затекли на простору Сарајева српско становништво у значајном проценту, посебно у околини града, што је и логично имајући у виду природу и карактер османске управе то јест концентрисање муслиманског становништва у градским срединама.

Кључне ријечи: Сарајево, православни Срби, аустроугарска управа

На основу члана XXV Берлинског конгреса и аустријско-турске конвенције из 1879. године, Аустро-Угарска монархија је окупирали Босну и Херцеговину. Аустроугарску окупацију ових покрајина са радошћу је дочекало само римокатоличко становништво из разумљивих вјерских разлога и наде да ће у саставу „најкатоличкије државе у Европи“ доћи до њихове еманципације, што ће се убрзо и показати тачним. С друге стране, српско православно становништво Босне и Херцеговине било је разочарано одлукама Берлинског конгреса, јер је циљ његових учесталих буна и устанака против Турске у XIX вијеку, осим социјалног момента, било и национално ослобођење и уједињење са Србијом и Црном Гором. Посебно је аустроугарска окупација тешко прихваћена у Херцеговини, гдје су устанички батаљони херцеговачке војске, иако су се раме уз раме са црногорском војском борили од Херцеговине, преко Никшића до Бара и Улциња, ипак по налогу црногорског књаза Николе, морали предати оружје генералу Јовановићу и повиновати се реалности новог окупатора. То неслагање са аустроугарском

¹ draga.mastilovic@ff.ues.rs.ba

окупацијом ескалират ће неколико година касније, у устанку Стојана Ковачевића 1882. године. Међутим, аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине највише је било погођено муслиманско становништво ових покрајина. Губитак привилегија које им је вијековима гарантовала муслиманска вјера и феудално искориштавање хришћанске раје, за конзервативну и вјерски фанатизовану муслиманску средину у Босни било је равно катастрофи.

Још док је трајао конгрес европских сила у Берлину, Босну и Херцеговину је полако почела да захвата анархија.² Али, када се 5. јула сазнало за одлуке Берлинског конгреса, у Сарајеву је завладао хаос. Трговци затворише дућане, муслиманско становништво се поче наоружавати и спремати за отпор, а за идејног вођу изабраше Хаџи Лоја. Хришћанско становништво Сарајева захвати страх, посебно када их примораше да се и они активно укључе у припремање оружаног отпора аустроугарској војсци (Mandić, 1010: 26).³

Аустроугарска војска започела је окупацију Босне и Херцеговине 29. јула 1878. године са 13. (окупационим) збором, који је имао укупно четири дивизије под командом генерала Јосипа Филиповића. Аустроугарске чете

² Муслиманско становништво ових покрајина схватало је да ће их Цариград препустити на милост и немилост хришћанске Европе што је за њих представљало најгору могућу опцију. Због тога је, већ крајем маја и почетком јуна мјесеца 1878. године, започело организовање неке врсте народне скупштине и формирање једног народног одбора који је преко представника султанове власти у Босни требао да Порти изнесе жеље народа и предуприједи аустроугарску окупацију. У тај одбор ушли су од Срба Димитрије Јефтановић и Петракије Петровић. Неколико дана након тога поменута двојица ушли су и у новоформирано Народно представништво. Међутим, српска црквена општина у Сарајеву сматрала је да је број Срба у поменутом представништву премали с обзиром на њихову бројност у Босни и Херцеговини, па су муслимански представници пристали да у поменуто народно представништво уђу још тројица Срба: Ристо Бесаровић, Јаков Хаџитрифковић и Ђорђе Хаџидамјановић (Скарић, 1985: 283).

³ Пред почетак окупације побуњеници у Сарајеву су преузели власт у своје руке, а последње представнике османске власти похапсили, а потом протјерали. Власт је преузео један одбор сарајевских грађана који је себе сматрао народном владом. У извршном одбору овог тијела били су и неки од најугледнијих српских грађана у Сарајеву: Јово Васиљевић Бакрач, Ристо Бесаровић, Ристо Ђуковић, Ђорђе Хаџидамјановић, Димитрије и Глигорије Јефтановић, Петракије Петровић, Јово и Никола Савић (Скарић, 1985: 299). Међутим, питање је да ли су ови представници српског народа у то вријеме имали било какав утицај у поменутом одбору или је њихово присуство у њему више било усмјерено на заштиту живота и имовине од побјешњеле муслиманске масе, која је, изиритирана окупацијом земље од једне хришћанске силе, сваког тренутка могла да насрне на њихове животе и имовину. То се можда најбоље види по томе што се српски представници у том Народном одбору нису смјели бунити ни када је одбор донио одлуку да је шеријат једини закон у Босни и Херцеговини, иако су им том одлуком у потпуности била одузета политичка и грађанска права. О томе свједочи и доктор Јозеф Кечет који каже: „И најпоштованији хришћански трговци Јово Бакрач-Васиљевић, Ристо Ј. Бесаровић, Ристо Хаџи Ђуковић, Ђорђе Хаџи Дамјановић, браћа Димитрије и Глигорије Јефтановић, Петраки, Јово и Никола Савић били су чланови извршних одбора, више покуравајући се нужди него сопственим подстицајима.“ (Koetschet, 1905: 95-96). Током јула мјесеца 1878. године, муслиманско становништво активно се спремало за оружани отпор аустроугарској окупацији, православни су такође агитовали против окупације, али опрезно и тајно, док су католици и Јевреји били пасивни (Скарић, 1985: 289).

продирале су успјешно кроз Босну лемећи отпор побуњеника на различитим тачкама и скоро константно водећи борбе. Највећи отпор спремао је у Сарајеву Хаџи Лојо, који прогласи шеријат као једини закон у земљи и објави да му је исламски „шериф“ у Меки дозволио да прогласи вјерски рат, то јест „дихад“ (Mandić, 1010: 43). Међутим, сам Хаџи Лојо је био више демагог него ратник, па он упути устаничке чете из Сарајева у сусрет аустроугарским трупама, а он сам остаде у Сарајеву. Када је коначно и он сам кренуо у сусрет аустроугарским трупама које су напредовале према Сарајеву, веома брзо се вратио, тако да није ни учествовао у борбама. Са муслиманским четама крену и нешто православних на челу са Унчом Наумовићем и Ристом Бујаком (Mandić, 1010: 61). Ту хришћанску легију, коју су чинили углавном православни и мало католика, за борбу је одушевљавао ватреним говорима Стево Петрановић, позивајући их у одлучну борбу против Аустро-Угарске као „највећег непријатеља словенства.“ (Скарић, 1985: 299).⁴ Нема сумње да се један број сарајевских Срба активно укључио у борбу против аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, сматрајући Аустро-Угарску новим окупатором, који је само замијенио Османско царство и који спречава ослобођење и уједињење цјелокупног српског народа. Међутим, питање је колико су ти српски добровољци што их је окупљао Стево Петрановић за борбу против аустроугарске војске заиста били спремни да се боре против новог окупатора и то за опстанак ранијег окупатора и привилегија муслиманског дијела народа које је вијековима уживало на штету хришћана.⁵ Имућнији

⁴ О томе свједочи и др Кечет: „У петак 2. августа виђене су мале групе добровољаца, на њиховом челу носач заставе бимбаша, са тимпани шимишем и три или четири јахача, марширају кроз Сарајево. Око поднева у двору Конака се окупила хришћанска легија која се састојала углавном од православаца и веома мало католика. Митрополит Антимос благословио је заставу и сада се помјерио на чело гомиле до градских врата, док је српски учитељ Стево Петрановић одушевљено говорио младим херојима да се боре против Аустро-Угарске, непријатеља Словена. Сљедеће јутро (3. августа), заостала хришћанска популација је била захваћена паником, јер су злочини у Мостару постали познати, а аустроугарска војска је већ била на маршу за Јајце. Руља се окупљала и изговарала гласне псовке не само против српских уледника, већ и против у Конаку окупљених.“ (Koetschet, 1905: 97).

⁵ Судићи према извјештајима енглеског конзула Фримена, то одушевљење за борбу код српског становништва Сарајева није било велико. О томе, Фримен каже: „Хришћани, католици, као и православци, па чак и Јевреји, били су наоружани и неколико малих група је отишло са муслиманима. Они су, међутим, активирани само страхом од ових задњих, и сигурно се неће борити ако то могу да избјегну.“ (Ковић 2011: 398-406, док. бр. 12: Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Saraï, 3th August 1878). Такође, један дио тих мобилисаних српских младића, осим што је био приморан од стране муслимана да иде у борбу против аустроугарске војске, био је привучен и новцем, а и сам њихов вођа опанчар Ристо Бујак прихватио се тог вођства за суму од 300 дуката. Тај новац сакупљан је углавном од хришћанског и јеврејског становништва. О томе убједљиво свједочи и савременик тих догађаја Алекса Поповић, који каже: „Срби не само да су у новцу прилоге давали, него су се морали поједини одређивати у бој, а који одређени не би отишао мора је себи наћи бедела (замјеника) кога је требало добро платити и оружјем снабдети. Многи мангупи и сиротни момци, који су већином беспослени по српским кафанама у Сагарцијама и Халвацилуку сеђели и картали се, покупуљени су у ту Бујакову војску за добре паре и отпремљени заједно

српски грађани из Сарајева поготово нису били горљиви заговорници борбе против аустроугарске окупације, првенствено водећи рачуна о свом иметку који је у ратном пожару лако могао да страда. Тако су већ 11. августа, дакле док су аустроугарске чете још увијек биле прилично далеко од Сарајева, српски представници у Народном одбору предлагали да се од даљег отпора одустане, али су их надгласали ратоборни муслимански представници (Скарић, 1985: 34). У међувремену, Порта је упутила молбу енглеској краљици да посредује и заустави напредовање аустроугарске војске, јер није био постигнут споразум о детаљима окупације, који је био предвиђен Берлинским конгресом. У ту сврху, једна делегације грађана Сарајева, у којој су биле заступљене све вјероисповијести, на челу са Портиним представником Хафиз-пашом, отишла је у сусрет генералу Филиповићу у Зеницу у намјери да га убиједи да обустави даље продирање, јер Порта није званично обавијестила становништво о аустроугарској окупацији. У тој делегацији од сарајевских Срба били су трговци Димитрије Јефтановић и Ристо Бесаровић. Међутим, покушај ове делегације да заустави даље продирање према Сарајеву није уродио плодом, па су јединице генерала Филиповића, успјешно лемећи отпор устаника, стигле до Сарајева. Напад на Сарајево започео је 19. августа 1878. године. Пошто су снажном артиљеријском ватром ућуткали топове са сарајевске тврђаве, аустроугарска пјешадија ушла је у град.⁶ Како се српско становништво Сарајева понашало приликом заузимања града од стране аустроугарске војске нема релевантних података. Знамо да је Стево

с Турцима [...] морао сам за себе и брата бедела опремити и преко 600 гроша турских кајима за њега потрошити, што су и многи од имућнијих Срба морали учинити. Ти наши тако прикупљени војници, како се после дознало његод су се могли дохватити шуме, бјежали су куд који у села, па зевкарили и пили, а врло мало их је отишло с бимбашом Бујаком на Јајце.“ (Поповић 1897: 44-46).

⁶ Према извјештају генерала Филиповића, који су пренијеле званичне *Српске новине*, тек тада се развила права битка: „Започе један од најстраховитијих бојева. Из сваке куће, са сваког прозора, иза сваких врата пуцано је на наше трупе; чак су и саме жене тукле из пушака“ (*Српске новине*, бр. 178, Београд, 12. августа 1878. године). Најжешћи отпор давао је Мухамед-ефендија Хаџи Јамаковић, док је Хаџи Лојо, пошто је претходно сам себе ранио у ногу, побјегао из Сарајева, али су га рањеног, нешто касније, заробиле аустроугарске чете код Горажда. Званичне *Босанско-херцеговачке новине*, од 8. септембра 1878. године, донијеле су извјештај генерала Филиповића о борби за Сарајево, у коме се између осталог каже: „По свршеној борби и заузећу вароши дигнута је на кастелу царска заставица и у поздрав јој избачен 101 топ уз свирку народне химне и безкрајно клицање чета кому се и клицање цијелога крштенога житељства придружи.“ (*Bosansko-hercegovacke novine*, бр. 3, Сарајево, 8. глјна 1878. године). Термин „цели крштени“ народ би требало да обухвата и православне и римокатолике, али о томе немамо сигурних података. Такође, немамо ни података од томе да ли је неко од српског становништва Сарајева учествовао у борбама против аустроугарских окупационих трупа у самом Сарајеву. Ипак, муслиманску масу која је с оружјем дочекала аустроугарске трупе „са сваког прозора и иза сваких врата“, а посебно код Бегове и Цареве џамије, гдје су најжешће борбе биле, покретале су „невјероватне појаве дивљег фанатизма“ како у свом извјештају цару каже генерал Филиповић. Осим тога, иако се није слагало са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине, српско становништво је свакако мање зло видјело у њима него у дотадашњој турској управи.

Петрановић успио да се провуче између аустроугарских војника оног дана када је пало Сарајево и да умакне, јер би иначе, сасвим извјесно, као смртни непријатељ Аустро-Угарске био објешен (Скарић, 1985: 34).

Према првом попису становништва који је извршила аустроугарска окупациона управа 1879. године, у читавој Босни и Херцеговини живјело је укупно 1.158,440 становника. Од тог броја, православних је било 496.761 (42,88%), муслимана је било 448.613 (38,72%), католика 209.391 (18,07%), Јевреја 3.426 (0,29%) и осталих 0,02% (*Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, 4). У Сарајеву (град и котар Сарајево) је живјело укупно 48.913 становника. Од тог броја муслимана је било укупно 24.949 (51%), православних Срба 19.760 (40,39%), Јевреја 2.083 (4,25%), римокатолика 2034 (4,15%) и осталих вјероисповијести 57 (0,11%). Сам град Сарајево имао је укупно 21377 становника, а већину су чинили муслимани 14.848 (69,45%). Православних је било 3747 (17,52%), Јевреја 2077 (9,71%), католика 698 (3,26%) и осталих 7 (0,03%). У сарајевској околини (котар без града) живјело је укупно 27536 становника, а највише је било српског православног становништва 16043 (58,26%), затим муслимана 10101 (36,68%), католика 1336 (4,85%), Јевреја 6 (0,02) и осталих 50 (0,18) (*Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, 3). Дакле, из поменутог пописа могуће је закључити да је и после вијекова турског владања, исламизације, ратова, епидемија, миграција и разних других невоља, српско православно становништво у Сарајеву и његовој околини успјело да се не само одржи већ и да буде заступљено у великом броју приликом аустроугарске окупације овог простора. Као што се види из наведеног пописа, муслиманско становништво чинило је апсолутну већину у тадашњем граду Сарајеву, што је нормално имајући у виду суштину и карактер турске управе у Босни и Херцеговини. О томе како је српско становништво било распоређено по сарајевским махалама, немамо прецизнијих података, али је скоро сасвим извјесно да је и даље било најгушће груписано у свом старом кварту Вароши, око Старе цркве. Српско становништво је 1879. године било апсолутна већина (преко 50% становништва) у 16 од 25 сеоских општина (64% општина). То су биле општине: Сарајево (сеоска општина), Бутмир, Црнотина, Долац, Хаћићи, Храсница, Хреша, Киево, Кошево, Мокро, Нахорево, Пале, Пресјевица, Раковица, Трново и Вогошћа. У једној општини (Средње) Срби су били релативна (испод 50%) већина. Ови подаци су битни због тога што ће ове општине, тада сеоске, у XX вијеку већином постати дијелови града, то јест, градске општине.

Пошто је Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини затекла скоро 43% српског православног становништва, национално потпуно свјесног и одадног православљу, а које је било разочарано одлукама Берлинског конгреса и изневјерених нада у ослобођење и уједињење са Србијом и Црном Гором, примарни циљ аустроугарске окупаторске политике у Босни и Херцеговини

била је темељита промјена њене етничке слике. Том циљу требало је да послужи енормно досељавање католичког становништва у ове покрајине, уз истовремено исељавање православних и муслимана. У првој фази, одмах иза 1878. године, долази до значајног пресељавања становништва из сусједних области, а затим започиње планско насељавање странаца из разних крајева Монархије и стварање њихових колонија. Рачуна се да је укупно усељено око 30.000 колониста (Šehić 1990: 198), највише сељака из Баварске.⁷ Аустро-Угарска окупациона управа није у Босну и Херцеговину усељавала само сељаке, већ и чиновнике, индустријске раднике и друга лица. Може се са правом тврдити да је Аустро-Угарска у Босну и Херцеговину донијела процват, до тада прилично запуштеног католицизма. Фрањевци, који су вијековима чували католичку вјеру у Босни и Херцеговини били су, као домаћи елемент који се противио германизацији, потиснути, а замијенили су их аустрофилски и агресивно прозелитски настројени „исусовци“, на челу са надбискупом Штадлером. Одмах након окупације, нова власт почела да интезивно преговора са Ватиканом око уређења католичке цркве у Босни и Херцеговини, што је већ 1881. године довело до успостављања редовне католичке хијерархије у овим покрајинама. „Исусовци“ су започели широко замишљену акцију покатоличавања православаног, па и муслиманског становништва, што је код ових изазивало огорчење. У тим настојањима „исусовци“ су имали подршку аустроугарских власти. Тако је Адалберт Шек, врло угледан члан босанско-херцеговачке владе јавно изјављивао да му „срце неће бити на мјесту док не види православне као унијате.“ (Максимовић 1929: 102). И сам престолонаследник Франц Фердинанд је и морално и материјално помагао ову акцију, али је он осмислио и „оригиналне“ методе којима је то требало остварити: Према Фердинанду „најприје их треба све (православце, муслимане и католике) ставити у исти котао, а затим пустити да католици испливају на површину.“ (Dediјer 1966: 332).⁸ Што се тиче православне цркве, главни циљ аустроугарске управе био је да на сваки начин одвоји православну цркву у Босни и Херцеговини од могућег јединства са српском православном црквом у Србији и Црној Гори и да је стави у службу режима. У том погледу, највећа опасност за режим била је могућност

⁷ Прва њемачка колонија у Босни и Херцеговини била је Windhorst код Бањалуке, а добила је име по шефу њемачке католичке партије. До 1904. године створене су у Босни 24 овакве колоније, а план је био да се с њима премрежи читав простор дуж Дрине. Прва таква колонија у Подрињу била је Franz Josefs-feld код Бијељине (Екмечић 2007: 311-312).

⁸ Агресиван прозелитски наступ „исусоваца“, а поготово њиховог радикалног надбискупа Штадлера, изазивало је оштре реакције и православних и муслимана. На смиривању Штадлерове насртљивости морао је да ради чак и Бењамин Калај, како би сачувао ионако крхки вјерски мир у повјереним му покрајинама. Исто тако, Калај није био расположен да отворено подржи ни планирано унијаћење православних у Босни и Херцеговини, које је у својој емциклици *Grande Manus* прокламовао папа Лав XIII. Калај је био свјестан да такви покушаји могу изазвати тешке политичке компликације и вјерске сукобе несагледивих посљедица.

обнове Пећке патријаршије, чиме би се остварило духовно јединство свих православних Срба на Балкану. Због тога је окупациони режим пожурio да у директним преговорима аустроугарске дипломатије са Цариградском патријаршијом, регулише питање православне цркве у Босни и Херцеговини. Резултат тих преговора била је Конвенција из 1880. године, према којој је искључиво право да поставља православне митрополите у Босни и Херцеговини добио аустроугарски цар. На тај начин виша црквена хијерархија доведена је у директну зависност од режима, јер их је једино режим могао поставити и смијенити, а осим тога они су се налазили на платном списку Земаљске владе чиме су претворени у неку врсту аустроугарских чиновника. У жељи да оствари више политичких циљева одједном, окупациони режим је већ 1881. године смијенио сарајевског митрополита, фанариота Антима, а на његово мјесто поставио Србина Саву Косановића. Међутим, Косановић није био нимало одан режиму, а и отворено је водио тешку борбу са надбискупом Штадлером због његовог прозелитизма, па је на крају био принуђен на демисију и убрзо уклоњен из Босне и Херцеговине. Искуство са непослушним Косановићем, приморало је режим да фанариоте опрезније замјењује домаћим владикама. Велики проблем за окупациони режим представљале су црквено-школске општине и њихов јак утицај на црквене послове. Због тога ће оне стално бити на удару режима, а када су митрополити покушали да одстране утицај свјетовњака у црквеним питањима избио је оштар сукоб народа и митрополита у коме су се аустроугарске власти безрезервно ставиле на страну митрополита. То је довело до отварања борбе за црквено-школску аутономију.

Да је Аустро-Угарска била ријешена да промијени вјерску и етничку карту Босне и Херцеговине доказује и податак да се за вријеме њене управе из Босне и Херцеговине иселило око 140.000 муслимана и око 90.000 православних Срба, а истовремено је у ове покрајине плански усељено око 240.000 католичких досељеника, већином њемачког поријекла (Екмечић 2001: 16). Аустроугарска демографска политика у Босни и Херцеговини, можда се најбоље види на примјеру Сарајева. Према попису становништва из 1910. године, последњем који је извршила аустроугарска управа у Босни и Херцеговини, у граду Сарајеву је те године живјело 51.919 становника. Од тог броја, према вјероисповијести, било је 8450 православних (16,27%), 18460 муслимана (35,55%), римокатолика 17992 (34,65%), гркокатолика 114 (0,21%), Јевреја (Сефарди и други) 6397 (12,32%), евангелиста 547 (1,05%) и осталих 29 (0,05%) (*Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910*, 3-4). У Сарајеву је те године, осим цивилиног становништва које је наведено, било још 5.120 војника. Ако упоредимо ове податке са резултатима пописа из 1789. године, онда ћемо лако уочити да се број становника Сарајева за тридесет година аустроугарске управе више него удвостручио. Очигледно, град је у том периоду доживљавао драма-

тичне промјене, од драстичне измјене архитектуре, која је од некадашњег оријенталног сада попримала све више европски карактер, па до броја и конфесионалне припадности становништва. О томе какве је демографске промјене доживјело Сарајево у том периоду најбоље се може сагледати ако се упореде подаци о броју и конфесионалној припадности становништва 1879. и 1910. године.

Табела бр. 1 (Становништво по вјероисповијести у граду Сарајеву 1879. и 1910. године)

Сарајево (град)	Православни	Муслимани	Католици	Јевреји	Остали
1879. године	3.747 (17,52%)	14.848 (69,45%)	698 (3,26%)	2.077 (9,71%)	7 (0,03%)
1910. године	8.450 (16,27%)	18.460 (35,55%)	17.992 (34,65%)	6.397 (12,32%)	690 (1,10%)

Из наведене табеле видљиво је да је за три деценије аустроугарске управе опао број православног и муслиманског становништва у Сарајеву, а посебно драстично је опало процентуално учешће муслиманског становништва у односу на 1879. годину. С друге стране у том периоду број католичког становништва се повећао за невјероватних 25 пута, што им је омогућило да од скоро занемарљивог процентуалног учешће у укупном броју становника 1879. године за три деценије чине више од трећине становништва града Сарајева. У периоду од 1879. до 1910. године, значајно се повећао и број јеврејског становништва у граду Сарајеву.

Што се тиче сарајевског котара, то јест сеоских општина Сарајева, према попису становништва 1910. године, у њима је живјело укупно 41.428 становника. Од тог броја, највише је било православних Срба 23.413 (56,51%), затим муслимана 13.003 (31,38%), римокатолика 4801 (11,58%), Јевреја 135 (0,32%) и осталих 79 (0,19%) (*Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910*, 46-47). Демографски процеси који су били видљи на подручју града Сарајева за нешто више од три деценије аустроугарске управе, могу се примијетити и када су у питању сеоске средине, то јест простор сарајевског котара. Прије свега, примјетан је раст католичког становништва и на том простору, а посебно на подручју појединих сеоских општина.

Табела бр. 2 (Становништво по вјероисповијести у Котару Сарајево 1879. и 1910. године)

Сарајево (котар)	Православни	Муслимани	Католици	Јевреји	Остали
1879. године	16.043 (58,26%)	10.101 (36,68%)	1.336 (4,85%)	6 (0,02%)	50 (0,18%)
1910. године	23.413 (56,51%)	13.003 (31,38%)	4.801 (11,58%)	135 (0,32%)	79 (0,19%)

Најзначајније посљедице успостављања аустроугарске управе у Босни и Херцеговини свакако су биле на политичком плану. Више од двије деценије (1882-1903), скоро неограничени владар и креатор аустроугарске политичке

идеологије у Босни и Херцеговини био је Бењамин Калај. Централно мјесто идеологије Калајевог режима била је идеја о његовој цивилизаторској мисији, која је требала да у земљу у којој преовлађује „источни дух“ унесе западне идеје и институције и тако је приближи западу, а крајњи циљ тих настојања је био укорјењивање аустроугарске државне идеје у Босни и Херцеговини (Kraljačić 2000: 83). Да би се то постигло требало је првенствено одвојити Босну и Херцеговину од сваког националног утицаја из Србије и Црне Горе и у земљи угушити сваки национални осјећај, посебно српски. На тај начин требало је Босну и Херцеговину очувати као једну посебност и у складу са тим, морала се вјештачки створити „босанска нација“, којој би припадале све три конфесије у земљи. То је у ствари био покушај идејне трансформације мађарске доктрине о „политичкој нацији“, која се врши са циљем „да се у национално-вјерски хетерогеном босанском и херцеговачком друштву формира поуздан политички народ под вођством земљопосједника као стуба тог друштва.“ (Kraljačić 2000: 83). Због тога је Калајев режим настојао да првенствено угуши сваки национални покрет па је у том циљу доследно забрањиван рад не само политичких организација са националним предзнаком, већ и свих културних, просвјетних и привредних институција које би носиле тај предзнак. С друге стране, потреба да се задовољи муслиманско племство подразумевала је конзервирање социјалних односа, јер је носилац идеје „босанске нације“ морало, према Калајевој замисли, бити муслиманско племство. Иако је на Берлинском конгресу Андраши обећао рјешење аграрног питања, оно је ипак остало неријешено све до распада Аустро-Угарске и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Пошто је за аустроугарску политику у Босни и Херцеговини политички најопаснија била могућност сарадње и заједничког политичког наступа православних у муслимана, аграрно питање је цијело вријеме окупације кориштено као сјеме раздора између њих. Незадовољство кметова прокламованом аграрном политиком уродило је већ прве године послје окупације побуном кметова у више мјеста у Босни и Херцеговини, а озбиљнија политичка сарадња православних и муслимана послје анексије 1908. године, онемогућена је буном кметова у Крајини 1910. године. Уз аграрно питање, вјерски антагонизам три религије био је главна ослона тачка аустроугарском режиму, када је у политичке сврхе требало посијати сјеме раздора у Босни и Херцеговини. Како је Калај све више увиђао промашеност своје идеје о „босанској нацији“ тако је тежиште својих размишљања помјерао ка могућој афирмацији хрватске националне идеје у Босни и Херцеговини. Аустро-Угарска је прије свега стварала противтежу српској националној интеграцији, а моћна католичка црква била је сигуран гарант да ће се католици у Босни и Херцеговини, за рачун аустроугарске државотворне политике, у националном смислу одредити листом као Хрвати. Највећу опасност за Аустро-Угарску представљала је могућност одређења муслимана Босне и Херцеговине у српском националном смислу. Због тога је Аустро-Угарска ин-

систирала у настојањима да онемогући сарадњу Срба православних и муслимана и да одржи и продуби вјерски антагонизам, првенствено држећи аграрно питање и стално отвореним.⁹

И поред свих настојања да сузбије национални покрет у Босни и Херцеговини, Аустро-Угарска се ипак, одмах после окупације, морала суочити са њим.¹⁰ У тој борби посебно је предњачио Мостар и његова српска црквено-школска општина. „Док су у Сарајеву наше газде са Ташлихана, заслепљене и заражене спољашношћу нове културе, напуштале активан национални отпор и пошле за новином, желећи да се покажу дорасли општој промени стања, дотле је Мостар, конзервативан и национално строг до суровости, љубоморно чувао морал и традиције своје патријархалне средине.“ (Ђоровић 1925: 113). За то вријеме, док је Мостар водио огорчену националну борбу са аустроугарским режимом, српска Црквено-школска општина, као ни српски грађански staleж у Сарајеву, нису се истицали у националној борби и прилично су се касно, првенствено преко Григорија Јефтановића, укључили у ту борбу. Иако њихова национална борба није подразумијевала радикалне методе, већ више културно-просвјетне, далеко од тога да није била изузетно значајна. Прије свега, у том периоду долази до даљег економског јачања српског грађанства у Сарајеву, а нови капиталистички услови привређивања омогућили су им да своје богатство заснивају не само на трговини и занатству, као што је то био раније случај.¹¹ Економско јачање српског грађанства омогућило им је и бројне културно-просвјетне подухвате. Прије свега, требало је савладати све препреке које је аустроугарска непрестано постављала када је било у питању оснивање културно-просвјетних друштава са националним предзнаком.¹² Међу најзначајније

⁹ О карактеру аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, гушењу српског националног имена, српских школа, српског језика и писма, покушају стварања вјештачке „босанске нације“ и босанског језика“, национализовању римокатолика у хрватском националном смислу и слично, опширније погледати у: Крајчић 2000.

¹⁰ Као национално најсвјеснији елемент, Срби су предњачили у борби са режимом. Неуспјех устанка 1882. године био је јасан знак да је нови окупатор пуно перфиднији од Турака и да се, далекосежним и дубоким посљедицама његове „политичке и културне“ мисије на Балкану, не може више супротстављати устаничким методама. Због тога вођство у народу постепено почиње да преузима српско грађанство са својим методама дуге и упорне економске и културно-просвјетне националне борбе.

¹¹ Замах трговине и нови, капиталистички, начин привређивања омогућили су и појаву првих индустријских предузећа и модерних финансијских институција, које су имале не само национални карактер већ и своју политичку позадину ефикасније борбе са аустроугарским режимом. Самим тим појављују се и први домаћи индустријалци и банкарни. Када је 1895. године основана Српска банка у Загребу, међу њеним оснивачима било је и угледних сарајевских Срба, а већ 1904. године основана је у Сарајеву Српска штедионица. У Сарајеву је 1912. године основана и Српска централна банка, која је, између осталог, кредитирала и српске сељаци (Марковић 1938).

¹² Тако су аустроугарске власти 1884. године донијеле наредбу о забрани националног имена за културна и просвјетна друштва. Због тога су српска друштва могла бити називана само „православна“ по вјерској одредници, а то је био разлог и да Срби одустају од оснивања

подухвате тадашњег српског грађанства у Сарајеву било је оснивање *Српско културно-просвјетног друштва „Просвјета“* 1902. године. Иницијативу за оснивање овог друштва, које ће у историји српског народа у Босни и Херцеговини одиграти једну од најзначајнијих улога, покренуло је 29 српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине (Маџар 2001: 65).¹³

Прве деценије националне борбе Срба у Босни и Херцеговини против аустроугарског режима обиљежио је Мостар. Међутим, како се Сарајево све више профилисало као главни град и административни центар ових

друштава јер им се није дозвољавала употреба националног имена. Тек 1888. године аустроугарске власти су дозволиле оснивање друштава са националним предзнаком па је те године у Сарајеву основано Српско-православно црквено пјевачко друштво „Слога“. Њега је основала група српских интелектуалаца међу којима су били учитељ Стево Калуђерчић, поп Стјепо Трифковић, Никола Кашиковић и други. Први предсједник друштва био је Дамјан Ђокић, а убрзо га је замијенио Петракије Петровић (*Споменица Српско пјевачког друштва „Слога“ у Сарајеву 1888-1928*, 11-12). Због свог националног карактера „Слога“ је, као и остала српска друштва, била непрестано под строгим надзором власти, а њихов репертоар био је строго цензуриран како не би долазило до извођења националних пјесама. Слично као и српска пјевачка друштва, аустроугарске власти су спречавале и отварање српских читаоница. Срби у Сарајеву покушали су 1892. године да у просторијама „Слоге“ отворе своју читаоницу, али им је то било забрањено од стране власти. Нешто касније, сарајевска српска црквено-школска општина поднијела је захтјев властима за оснивање српске читаонице, али им ни овога пута аустроугарска власт није дозволила коришћење националног имена, већ је предложила да се та читаоница умјесто „српска“ назове „сарајевска“ читаоница (Маџар 2001: 57-58). Због тога што им није дозвољено да читаоницу назову својим националним именом, сарајевски Срби су за дужи низ година одустали од оснивања читаонице у Сарајеву. У првој деценији аустроугарске управе Босном и Херцеговином, у Сарајеву су почели да се појављују и први српски листови, првенствено књижевног садржаја. Најчувенији је био књижевни часопис *Босанска вила* који је почео да излази 1885. године. Покретачи овог листа били су учитељи српске школе Никола Кашиковић, Божидар Никашиновић, Никола Шумоња и Стево Калуђерчић. Двије године касније почео је у Сарајеву да излази *Дабробосански источник*, први српски духовни часопис у Босни и Херцеговини. До краја аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, у Сарајеву је почело да излази још неколико српских књижевних и духовних часописа. Први српски политички лист у Сарајеву био је *Српска ријеч*, који је излазио од 1905. до 1914. године. Око овог листа биће окупљени углавном старији српски политички радници и борци за културно-просвјетну аутономију, попут Григорија Јефтановића, Војислава Шоле и других. У Сарајеву су 1911. године почели да излазе и листови *Народ* и *Отаџбина*, који су прије тога излазили у Мостару, односно у Бањој Луци 1907-1908. године. Пошто је *Народ* и његово уредништво било изложено сталној цензури и шиканирању аустроугарских власти, лист је престао да излази 1908. године, али је убрзо његова редакција прешла у Сарајево, гдје поново покрећу *Народ* 1911. године, као наставак оног листа које је започео излажење у Мостару. Овај лист око себе је окупљао млађу генерацију српских интелектуалаца и политичара, углавном из Херцеговине. Они су, уз Кочићеву групу у Бањој Луци и Босанској Крајини представљали најрадикалније опозиционаре аустроугарском окупационом режиму. До почетка Првог свјетског рата 1914. године, у Сарајеву се појавило још неколико српских политичких листова, који су углавном изражавали ставове политичких групација које су их оснивале.

¹³ Основни циљ Просвјете било је помагање и стипендирање сиромашних српских ђака и студената. Међутим, дјелокруг рада Просвјете постепено се ширио на просвјетном, културном, привредном и националном пољу, па је ово друштво до 1914. године постало један од носилаца свеукупног националног и културно-просвјетног живота Срба у Сарајеву и читавој Босни и Херцеговини.

покрајина, тако се у њему концентришу и политички и јавни радници, посебно након 1910. године, када је у Сарајеву отпочео рад Босанског сабора. У периоду од 1910. године па до почетка Првог свјетског рата 1914. године, Сарајево је постало не само мјесто најживље политичке акције српске политичке и интелектуалне елите, већ и мјесто окупљања најмалађе „младобосанске генерације“ српске и југословенске омладине, која ће на крају у Сарајеву и извршити атентат на Фрању Фердинанда на Видовдан 28. јуна 1914. године.¹⁴ Пуцњи Гаврила Принципа означили су почетак нове епохе европске и свјетске историје, али и почетак великог страдања српског народа.

Погром Срба у Сарајеву започео је увече истога дана када је Принцип извршио атентат на Фердинанда. Група од око 200-300 демонстраната, из редова Хрвата и муслимана, предвођених франковцима, прво је узвикивала антисрпске паролe, а затим је започела демолирање хотела *Европа*, који је био у власништву Глигорија Јефтановића, као и редакције листа *Српска ријеч* (Ђоровић 2014: 39).¹⁵ Након тога, демонстранти су кренули на остале српске институције и радње у Сарајеву. Поред редакције листа *Српска ријеч*, страдала је и редакција књижевног часописа *Босанска вила*, као и кућа њеног уредника *Николе Кашиковића* (Трајковић 2006: 89). Након овог рушилачког похода демонстранти су се сами разишли, чак и без виднијег ангажовања војске и полиције. Међутим, у току ноћи франковци су, уз помоћ војних, а посебно клерикалних кругова, предвођених надбискупом Јосипом Штадлером, за сутрадан припремили нове рушилачке демонстрације у Сарајеву.¹⁶ Тако припремљена, руља се ујутро око 8 часова почела окупљати пред католичком катедралом и наоружана сјекирама, моткама, камењем

¹⁴ О националној и политичкој борби три генерације српске политичке и интелектуалне елите у Босни и Херцеговини у периоду од почетка 20. вијека до Првог свјетског рата опширније погледати: Екмечић 1997; Капићић 1968; Стојановић 1937; Јузбашић 1999; Крушевац 1951; Екмечић 1983; Чубриловић 1953; Мољевић 1908; Микић 2011; Љубибратић 1961; Madžar 1984; Радуловић 1988; *Млада Босна, писма и прилози; Представка Српске народне организације са Сарајевским програмом*, Мостар 1908.

¹⁵ Иако није имао никакве везе са атентатом нити револуционарном омладином, па чак важио и за представника оног дијела српских политичких радника у БиХ који се није истицао радикалним опозиционарством према аустроугарској управи, Јефтановић је дошао под удар као један од најугледнијих и најбогатијих сарајевских Срба. Демонстранти су му у потпуности демолирали хотел, а затим и стан и при томе опљачкали многе вриједности. Он сам, једва је извукао живу главу, о чему је након демонстрација дао сљедећу изјаву: „Сам сам био код куће кад су ме напали. Хтједоше ме убити. Чуо сам како разбијају капију гвозденим полугама па како урлаху, грувајући у зидове, ломећи намјештај: *Гдје си? сад нека ти помогне краљ Петар!*“ (Милошевић 2016: 27).

¹⁶ У току ноћи штампан је као плакат проглас Градског заступства, који су саставили виши владини функционери, а међу њима и владин комесар за град Сарајево, па чак и шеф президијала барон Колас. У прогласу је позвано грађанство Сарајева да из своје средине „истријеби“ наводне антидржавне елементе, што је у ствари представљало позив на обрачун са Србима (Микић 2011: 24-25).

и сличним предметима, носећи пред собом цареву слику и пјевајући пјесму „царевку“, кренула у рушилачки поход. Прво је нападнута и демолирана српска школа одакле извукоше „клупе, табле, књиге, слике и све то онда почеше ломити, цијепати и сјећи на улици“ (Ђоровић 1996: 41), а затим и просторије српских културних и просвјетних друштава, редакције српских листова, фирме, радње и други објекти у српском власништву, а на крају и куће многих угледних сарајевских Срба, па чак и оних сиромашнијих. Демонстрације су пратиле и масовне пљачке српске имовине. Само око 200 српских домаћинстава у Сарајеву претрпело је штету од око пола милиона круна, а укупна штета причињена српском становништву у Сарајеву приликом ових демонстрација процјењивана је на четири милиона круна (Слијепчевић 2013: 41).¹⁷ Полиција и војска нису учиниле конкретније кораке да спријече дивљање демонстраната по Сарајеву, већ су у неким случајевима и подржавали демонстранте, а њихова интервенција више је била симболична него стварна. За све то вријеме хрватски листови у Сарајеву, али и у Загребу трудили су се да што више распире мржњу према Србима.

Већ у јулу и августу 1914. године, а и наредних мјесеци, аустроугарске власти су донијеле читав низ закона, прописа, уредби и наредби по којима се земља прилагођавала новом, ратном стању. У основи, сви ти акти су били уперени против Срба. Тако су затворене српске школе, забрањена ћирилица, укинута сва српска друштва, забрањена српска застава, укинута крсна слава, забрањено је чак и ношење српске шајкаче. Али, најпогубније су свакако биле наредбе о оснивању пријекних ратних судова по свим гарнизонима и већим војним јединицама, затим наредба о узимању талаца који су својим животима морали да гарантују унутрашњи мир и сигурност стратешких објеката, наредба о искључењу из подаништва свих оних који се без одобрења налазе ван земље, а политички су сумњиви, те о конфискацији њихове имовине и прогону њихових породица. Прва масовна хапшења Срба започела су непосредно након Принциповог атентата, па је у наредних 48 часова похапшено око 200 највиђенијих Срба из Сарајева, а ухапшен је и већи број сељака из околине Сарајева, а неколицина њих је и објешена. Са ухапшеним Србима полиција је поступала изнимно сурово. Јауци мучених

¹⁷ Неке од примјера тог рушилачког похода љубитеља црно-жуте монархије, описао је Владимир Ђоровић и сам очевидца тих догађаја, на сљедећи начин: „Код месаре Шпире Новаковића избачено је сво месо на улицу; код Јове Паликуће просуто вино, *столице, столови, бурад, чаше, флаше, пећ – све је било избачено*; код Трифковића књижаре у простору у дуљини од преко 150 метара ходао си по самим књигама, биљежницама и другим папирима. И све тако даље. Нису биле поштеђене ни оне биједне потлеушице у Паткама и Пируши, гдје се сиротиња скупља у по једној соби и гдје је сав намјештај неколико дрвених ствари и неколико убогих крпа. Било је уопште дјела најстидније и најгрђе суровости. Стара тешко болесна удовица, Савка Јефтановић, извучена је из кревета и остављена на сред собе, да би провалници могли и њега, као и остали богати намјештај, дијелом уништити, а дијелом уграбити. У радњи Петра Векића разбијали су гробне споменике, крстове и наручене слике у њима, а у кући Ристе Максимовића нису се смилovali ни на болесницу, која је патила послуже порођајних болова.“ (Ђоровић 1996: 41-43).

допирали су до ћелија Принципа, Грабежа, Чабриновића, а у дворишту затвора су била подигнута вјешала на којима је неколико Срба сељака објешено. Само до почетка ратних операција ухапшено је око 5000 Срба у Босни и Херцеговини (Mikić 2011: 84). На удару су првенствено били соколске старјешине, свештеници, учитељи, трговци и остали угледнији људи, који ће касније служити као таоци и бити безобзирно понижавани, мучени и убијани. Стање се све више погоршавало како је рат Аустро-Угарске против Србије бивао извјеснији. Таоци су држани у нељудским условима у затворима или на разним објектима од војног значаја за Монархију, као што су мостови, пруге, тунели и други објекти. Они су својим животима гарантовали за те објекте, а били су малтретирани, застрашивани, мучени на разне начине, а често и убијани без икаквог повода. Скоро да није било мјеста у Босни и Херцеговини гдје аустроугарске власти нису узимале таоце. Само приликом мобилаизације, у Сарајеву је узето 57 Срба талаца, а неки од њих касније су послати у концентрационе логоре у Араду и Бихаћу.¹⁸ Примјера убијања талаца без икакве пресуде или суђења било је широм Босне и Херцеговине.¹⁹

Аустроугарски пријеки војни судови били су немилосрдни. На смрт вјешањем или стријељањем осуђено је на стотине људи.²⁰ Аустроугарски

¹⁸ Као илустрацију нечовјечног поступања према таоцима, навешћемо само неколико примјера: Свештеника Трифка Максимовића из Илијаша код Сарајева, кога су мучили са још неколико сељака, толико су тукли „док није био убијен на најсвирепји начин“. „Саву Савића, свештеника у Трнову, свезала је стража за дрво, па му тако свезаном наредила да широм отвори уста, у која су онда пљували. Он је то морао прогутати и захвалити се посебно и за то, као и за примљене ударце. Љубо Николић, сарајевски парох, морао је по читаво пола сата на станици у Смиљевцу правити велике чучњеве све дотле, док не би од умора обнемогао и пао. Осим тога је морао, кад би долазио воз, стати управ до њега, да би га војници што пролазе могли дохватити и злостављати. Тако га је једног дана један војник ударио по глави голом сабљом и ранио тешко [...] Ристу Вуковића из Подлугова били су шуцкори као таоца и тукли му 22 минута каменом орахе на глави [...]. Оваквих талаца било је све до половине јула 1917. године, а међу последњима је био свештеник Ђорђе Грабеж из Пала, талац на Алипашином Мосту у Сарајеву (Ђоровић 1996: 53-77).

¹⁹ Велимир Мандић наводи примјер који је видио својим очима путујући возом од Брода према Сарајеву: „На једној малој станици између Дервенте и Добоја (чини ми се на четвртој станици пре Добоја!) стане воз. Један шуцкор стоји пред станицом и на сав мах довикује нами путницима: *Ено убио сам једног пса!* Нагнем се кроз прозор и опазим: крај трачница лежи мртав човек Србин!!!“ (Мандић 2014: 53).

²⁰ Судило се из најбаналнијих, а често и без икаквих разлога. Докази се нису ни тражили нити су били потребни, а пресуде су често изричане по нечијој, најчешће лажној дојави. У тој психози страха, денунтирање је постало редовна појава и многи невини страдали су због тога што су се неком комшији раније замјерили. Вјешања су била групна, на јавним мјестима, трговима, пред црквом, школом и слично. Још страшније посљедице од пријекних војних судова, по српско становништво Босне и Херцеговине, имала је наредба из првих дана рата по којој аустроугарске трупе могу поступати „без интервенције ког суца на основу нужне ратне обране“, што је у пракси значило неограничену моћ појединих аустроугарских команданата и унапријед ослобађање од одговорности за почињене злочине над цивилним становништвом.

војници, заједно са „шуцкорима“, починили су у току рата бројне злочине над српским становништвом у Босни и Херцеговини. Оснивање чета тзв. „Заштитног корпуса“ (Shutzkorps), који су у народу остали познати као „шуцкори“, представљало је посебан вид терора над српским народом у Босни и Херцеговини, у току Првог свјетског рата. То су биле нерегуларне јединице регрутоване од муслиманског и католичког становништва. У октобру 1914. године, аустроугарске власти су лојалном муслиманском и католичком становништву у Сарајеву и његовој околини подијелиле око 750 пушака (Микић 2011: 73). Муслиманско становништво је на разне начине изражавало лојалност према аустроугарској управи, а понегдје се чак и истичало у погромима над Србима.²¹ Ослођен на поједине муслиманске прваке, прије свих на Адемагу Мешиха, земаљски поглавар Оскар фон Потјорек је првобитно планирао да у шуцкоре ангажује само муслимане, али је то у пракси било нешто другачије. Привучени дневницом од 3 круне и још више могућношћу да не буду мобилисани на фронт, шуцкори су формално имали задатак да одржавају ред у позадини фронта, обезбјеђују пруге, саобраћајнице и важније објекте и да се боре против упада српских комитских чета. У ствари, основни задатак им је био да тероришу српски живаљ. Ужасан терор проводили су у току рата над таоцима и цивилним становништвом шуцкори у Босни и Херцеговини. Вјероватно никада неће бити утврђен тачан број њихових жртава, али су остали запамћени суровост и бестијалност са којом су се обрачунавали са голоруким народом, а често и са првим комшијама. Злочини шуцкора и регуларних аустроугарских трупа посебно су се умножили након повлачења српске и црногорске војске из Источне Босне, када су под оптужбама за шпијунажу или једноставно за радостан дочек српске и црногорске војске, били побијени многи недужни српски цивили. Тако су, на примјер, само на Палама код Сарајева, 20. и 21. октобра 1914. године шуцкори убили 52 српска цивила (Ђоровић 1996: 98).²²

Чим је аустроугарска влада упутила ултиматум Србији, започело је у Босни и Херцеговини масовно хапшење и интернирање људи. Аустроугарске

²¹ Након објаве рата Србији у свим џамијама учене су дове за побједу Централних сила. Приликом предаје аустроугарског ултиматума Србији, у Сарајеву је око 2000 муслимана у свечаној поворци дошло до зграде земаљског поглавара кличући цару Фрањи Јосифу, генералу Потјореку и аустроугарској војсци. Предводио их је Шериф Арнаутовић (Милошевић 2016: 60). У распламсавању вјерског рата у Босни и Херцеговини, Аустро-Угарској је свакако ишло на руку и то што је шејх-ул-ислам у Цариграду проучио фетву којом је прогласио „свети рат“ или дихад против сила Антанте. Фетва је прочитана и по свим џамијама у Босни и Херцеговини, а затим упућена свим муслиманским војницима на фронт. Мјесец дана касније сарајевски Реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић обратио се окупљеним једновјерницима у харему Бегове џамије у Сарајеву, прочитао им поменуту фетву, а затим позвао сарајевске муслимане да за дихад „дају жртве у тијелу и иметку.“ (Милошевић 2016: 74-75).

²² Многобројне примјере појединачних и масовних убистава српских цивила у Босни и Херцеговини, па и оних у околини Сарајева, од стране аустроугарских војника и шуцкора, навео је Владимир Ђоровић у својој *Црној књизи*.

власти су муњевитом брзином извршиле мобилизацију да би тако предуприједиле било какав покушај отпора или побуне. Убрзо након тога, када су започеле војне операције, хапшења и интернирања становништва у злогласне логоре широм Монархије, постали су свакодневица српског становништва. Најпознатији аустроугарски логори за Србе били су: Арад, Коморан, Шопроњек, Нежидер, Кечкемет, Туроњ и други широм Монархије, а у Босни Добој, Жегар код Бихаћа и многи мањи логори. Тако је прве концентрационе логоре на тлу Европе формирала Аустро-Угарска 1914. године за Србе, чак и за жене и дјецу. Један од најозлоглашенијих аустроугарских логора у Првом свјетском рату био је логор у Араду, смјештен у тврђави на лијевој обали ријеке Мориш, а први логораши у њему били су Срби из Босне и Херцеговине (*Документи о умирању Срба заточеника у Арадаском логору 1914-1915 (1916) године*, 13). Према једном аустроугарском извору из фебруара мјесеца 1915. године само из сарајевског среза је у логор у Араду, преко Босанског Брода, до тада отпремљено 464 особе (Микић 2011: 87). Услови у логору били су очајни. Људи су боравили у влажним и мрачним подрумским просторијама, лежали на земљи. Нечистоћа је била ужасна, јер су људи по ноћи морали вршити нужду у том простору, тако да је задах био несношљив. У таквим условима, више него оскудно храњени, а при томе изложени тешким физичким пословима, људи су убрзо почели да умиру од разних заразних болести, а прије свега од срдоболје и туфуса. Прво су умирали по два-три дневно, а затим се тај број повећавао да би убрзо досегао и бројку од 48 мртвих за један дан. Појединци су били толико исцрпљени и болесни, да би се завлачили у сламу и тамо умирали, а да данима нико не би примијетио и тек би задах људског леша, открио мртве у слами (Ћоровић 1996: 78-92). Скоро да није било аустроугарског логора у Првом свјетском рату, а да у њему нису били логорисани и Срби из Сарајева: људи, жене, дјеца и старци и масовно умирали усљед тортуре, исцрпљености, глади и болести. Да би што боље очистиле погранични појас од српског живља, као дио трајног рјешења „српског питања“ западно од ријеке Дрине, аустроугарске власти су један дио становништва депортовале у унутрашњост, а један дио протјерале. По наредби Земаљске владе од 7. октобра 1914. године искључени су из поданства и конфискована је имовина онима који се без дозволе босанске владе налазе у иностранству, а ако су под сумњом да раде против Монархије. Породице тих људи протјериване су преко границе без игдје ишта. До новембра 1915. године из Босне и Херцеговине на изгон је осуђено 11.591 Срба православних, а од тога само из Сарајева 5.299 (Šehić 2007: 77). Када је српска и црногорска војска у јесен 1914. године почела, у склопу своје офанзиве, да се приближава Сарајеву, аустроугарске власти су српско становништво из рубних сарајевских општина из насеља Мокро, Романија, Пале, Требевић, Раковица, Зијамет, Црна Ријека, Трново, Кијево, Хреша, Кошево и Нахерово евакуисала и пре-

селила га дубље у унутрашњост (Mikić 2011: 136). То је била последица страха да ће се српско становништво сарајевског котара масовно прикључити српској војсци.

Да би у потпуности обезглавили и национално дезоријентисали српски народ у Босни и Херцеговини, Аустро-Угари су схватили да му, прије свега, морају уништити интелигенцију. Први се на удару нашао национално свјесни дио интелигенције на чијем раду су почивала културно-просвјетна, спортска и омладинска удружења као носиоци просвјетног, културног и друштвеног уздицања народа и борбе против свеопште заосталости и сиромаштва. Први су, наравно, били политички експонирани Срби, а посебно припадници средње националне генерације, то јест интелектуалне елите и омладинци. Већ првих дана рата ухапшени су сви они који су на било који начин били политички и национално ангажовани, па чак и муслимани који су се у националном погледу осјећали као Срби. У прво вријеме они су служили као таоци, да би затим некима било суђено на велеиздајничким процесима, а неки су одведени у злогласне логоре. Међутим, српска елита из Босне и Херцеговине највише је десеткована серијом велеиздајничких процеса.

Један од разлога масовног страдања становништва Босне и Херцеговине у току Првог свјетског рата била је и глад. Услед пустошења појединих области, те мобилизације радно способног становништва, интернирања, прогона и слично, производња основних животних намирница јако је опала. Губици су били огромни. Осим тога, аустроугарске власти увеле су немилосрдну реквизицију. Стока је, такође, реквирирана по биједним цијенама, а услед тога сточни фонд је био уназађен. Све је то доводило до тешке глади, а људи су у очајању слали дјецу у Војводину и Славонију и друге богатије крајеве на прехрану. Аустроугарске власти су углавном су се бринуле да помоћ прикупе и подијеле породицама мобилисаних војника, док је за остале остајало веома мало.²³

Никада неће бити тачно утврђено колико је сарајевских Срба у току Првог свјетског рата страдало на разне начине од репресије аустроугарског режима, али тај број свакако није мали. То је уједно био и први масовни погром сарајевских Срба у 20. вијеку, којим ће започети процес њиховог затирања у том граду, а који ће врхунац доживјети крајем 20. вијека.

²³ Тако је, на примјер, Комисија за издржавање породица мобилисаних у Сарајеву до краја 1914. године примила 2.458 захтјева за помоћ, одбила је 121 молбу, а подијелила 128.338 круна. У исто вријеме сиромашном становништву које није спадало у категорију породица војника подијељена је у истом периоду помоћ само за 294 лица у износу од 8648 круна (Mikić 2011, 172). Већ у августу мјесецу 1914. године адвокат Димовић, тада потпредсједник Сабора и један од ријетких српских политичких радника у Сарајеву који се није нашао у затвору или постао талац, у свом извјештају Влади навео је да на Палама покрај Сарајева нема хљеба и да народу пријети глад те молио да се тамо пошаље брашно и жито (Mikić 2011, 153).

Извори и литература

Извори:

- Документи о умирању Срба заточеника у Арадаском логору 1914-1915 (1916) године*, приредили Стеван Бугарски и Божидар Антић, Нови Сад 2016. године.
- Ковић 2011: Британци и Хаџи Лојина револуција: Конзул Евард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878, приредио Милош Ковић, *Мешовита грађа, Miscellanea*, Нова серија, књ. XXXII, 381-414, Београд, Историјски институт.
- Млада Босна, писма и прилози*, Сарајево, Свјетлост, 1954.
- Поповић 1897: *Хаџи-Лојина буна у Босни: Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, Београд, издање аутора.
- Представка Српске народне организације са Сарајевским програмом*, Мостар 1908
- Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910*, Сарајево 1912.
- Споменица Српско пјевачког друштва „Слога“ у Сарајеву 1888-1928*, Сарајево 1928.
- Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, Sarajevo 1880.

Штампа:

- Bosansko-hercegovačke novine*, br. 3, Sarajevo, 8. rujna 1878. godine
- Босанска вила*, бр. 17/1890
- Српске новине*, бр. 178, Београд, 12. августа 1878. године.
- Српска ријеч*, бр. 211 од 24. септембра (7. октобра) 1908. године

Литература:

- Koetschet 1905: Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien-Leipzig, A. Hartleben's Verlag.
- Mandić 1910: Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Matica Hrvatska.
- Dediđer 1966: Vladimir Dediđer, *Sarajevo 1914*, Beograd, Prosveta.
- Екмечић 2007: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Екмечић 2001: Милорад Екмечић, *Корени Револуције 1941, Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд, Савез друштава историчара Југославије.
- Екмечић 1997: Милорад Екмечић, *Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице, Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд, БИГЗ.
- Екмечић 1983: Милорад Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини: Историја српског народа VI-1*, Београд, Српска књижевна задруга.

- Juzbašić 1999: Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, ANU BiH.
- Kapidžić 1958: Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, IP „Veselin Masleša“.
- Капицић 1968: Др Хамдија Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом (чланци и расправе)*, Сарајево, Свјетлост.
- Kraljačić 2000: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo, ANU RS.
- Крушевац 1951; *Петар Кочић*, Београд, Просвета.
- Љубибратић 1961: Драго Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, Београд, Нолит.
- Максимовић 1929: Мирко Максимовић, *Црквене борбе и покрети, у: Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево, Обласни одбор Народне одбране.
- Марковић 1938: Марко Марковић, *Банкарство Босне и Херцеговине*, Сарајево, Izdanje piščevo.
- Мандић 2014: Велимир Мандић, *Босна у ланцима*, Репринт издање, Београд, Просвета.
- Маџар 1982: Божо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну аутономију*, Сарајево, ИРО „Веселин Маслеша“.
- Маџар 2001: Божо Маџар, *Просвјета – Српско просвјетно и културно друштво 1902-1949*, Бања Лука – Српско Сарајево, СПКД „Просвјета“.
- Madžar 1984: Božo Madžar, *Balkanski ratovi i iznimne mjere u Bosni i Hercegovini 1912-1913, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXXV*, Sarajevo.
- Mikić 2011: Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*, Banjaluka, Nezavisni univerzitet.
- Милошевић 2016: Боривоје Милошевић, *Српска православна црква и свеиштенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград – Вишеград, Андрићев институт.
- Мољевић 1908: Стеван Мољевић, Жерајићев атентат, *Развитак*, год. III, бр. 2, 1. фебруар 1936.
- Поповић 2002: Васиљ Поповић, Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић, *Споменица Васиља Грђића*, репринт издање, Билећа – Гацко, СПКД Просвјета.
- Радуловић 1988: Ристо Радуловић, *Изабрани радови*, Сарајево, ИП „Веселин Маслеша“.
- Скарић, 1985: Владислав Скарић, Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације, *Изабрана дјела*, књига I, Сарајево, ИП „Веселин Маслеша“.
- Слијепчевић и други 1929: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево, Обласни одбор Народне одбране.
- Слијепчевић 2013: Перо Слијепчевић, *Сабрана дјела*, књига 6: Историјске и политичке теме, Бања Лука – Београд, АНУ РС – Свет књиге.

- Стојановић 1937: Никола Стојановић, Херцеговци у Босанско-херцеговачком сабору, *Гласник југословенског професорског друштва*, јули – август 1937, Мостар и Херцеговина, Београд.
- Трајковић 2006: Борјанка Трајковић, *Никола Т. Кашиковић – живот и дело*, Београд, Народна библиотека Србије.
- Ђоровић 1925: Владимир Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Ђоровић 1996: Владимир Ђоровић, *Црна књига – Патње Срба Босне и Херцеговине за вријеме Свјетског рата*, Београд, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. године, њихових потомака и поштовалаца.
- Чубриловић 1953: Бранко Чубриловић, *Петар Кочић*, Сарајево, Свјетлост.
- Šehić 1990: Nusret Šehić, Politika iseljavanja i useljavanja na području Bosne i Hercegovine 1918-1921. godine, Zbornik radova *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, Institut za istoriju.
- Šehić 2007: Zijad Šehić: *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo, Sarajevo Publishing.

Draga V. Mastilović

SERBS IN SARAJEVO - CONTINUITY OF DURATION AND REPRESSION (AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD)

Summary

The Austro-Hungarian occupation administration in Bosnia and Herzegovina found less than 43% of the Serbian Orthodox population, completely devoted to Orthodoxy and disappointed in the decisions of the Berlin Congress. Therefore, one of the priority tasks of the Austro-Hungarian administration was to thoroughly change its ethnic image in favor of the Roman Catholic population, and then suppress all national movements and create a “Bosnian” nation. Austro-Hungarian demographic policy can be most clearly seen through the case and example of Sarajevo. The national struggle against the Austro-Hungarian occupation regime was led by three national generations of Serbs in Bosnia and Herzegovina, and they consisted of the merchant class, the first intellectual elite and finally the youngest “young Bosnian generation” (“mladobosanska generacija”). As time was passing, Sarajevo became an increasingly important political, economic, and cultural and educational center, especially after the opening of the Bosnian Parliament (Bosanski sabor) in 1910. The Serbs from Sarajevo paid a high price for their deep national consciousness and self-sacrificing struggle against the new occupier during the First World War.

Key words: Sarajevo, Orthodox Serbs, Austro-Hungarian administration